

Gordana Stojaković

DOMAĆA RADINOST I ANGAŽOVANJE ŽENA U VOJVODINI KRAJEM 19. I POČETKOM 20. VEKA

Abstrakt: U ovom radu bavila sam se istorijskom i rodnom dimenzijom radnog angažovanja žena u okviru domaće radinosti, kasnije domaće industrije u Vojvodini u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka. Kroz primere aktivnog učešća Šarolte Kovalski i Savke Subotić u pokretu za promociju nove privredne grane dala sam dva različita koncepta ženskog aktivističkog i umetničkog delovanja. Oba primera bila su visoko cenjena, a danas se o samom pokretu kao i o te dve žene gotovo ništa ne zna.

Key words: domaća radinost, ekonomsko osnaživanje seoskih žena, zapošljavanje seoskih žena, Savka Subotić, Šarolta Kovalski.

Seoske sredine danas dobijaju na značaju pre svega zbog potrebe ravnomernijeg razvoja jedne zemlje ili regije što je preduslov opšteg razvoja. U selo se sve više ulaže bilo da se radi o projektima iz oblasti poljoprivrede, stočarstva, zadrugarstva, a u novije vreme i turizma. Zapošljavanje žena na selu postaje sve aktuelnije pitanje.

U istorijskom pamćenju postoji sećanje, a danas se treba podsetiti na pokret zapošljavanja seoskih žena u današnjoj Vojvodini (i tadašnjoj Ugarskoj - delu Austrougarske monarhije), krajem 19. veka, kroz razvoj domaće radinosti. Bio je to državni projekat koji je imao za cilj stvaranje nove, tada vrlo perspektivne privredne delatnosti i zapošljavanje velikog broja seoskih žena koje su imale znanje, vrednoću i umeće tkanja i vezilačkih tehnika.

U to doba je mali broj žena zarađivao. Tek krajem 19. i početkom 20. veka žene se zahvaljujući otvaranju škola i univerziteta kvalifikuju za nova zanimanja. To su u većini bile prosvetne i medicinske profesije. Potpuno obrnuto današnjem iskustvu u drugoj polovini 19. veka najveći broj radno angažovanih žena na tlu Vojvodine u nekom poslu, van poslova vezanih za kuću i porodicu, bio je iz seoskih sredina. Prema podacima koje navodi Nemet Ferenc (Nemet, F. 1994:32) samo u Torontalskoj županiji (u Vojvodini je

to današnji Banat) „1884. domaćom radinošću se bavilo 86.966 stanovnika, broj razboja je bio 25.247¹“. Zato se polet domaće industrije i radno angažovanje velikog broja seoskih žena može posmatrati kao fenomen koji zaslužuje pažnju.

Smatrajući da su vez, tekstilna ornamentika najznačajniji doprinos žena „domaćoj industriji koja bi mogla s vremenom, zadobiti svetsku pijacu“ (Subotić, S. 1904: 9) jedna od najznačajnijih knjiga o kulturnim dometima Srпкиnja početkom 20. veka pod nazivom „Srпкиnja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas“² obogaćena je primerima vezova iz: Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Srbije, Vojvodine i Crne Gore. Pored toga prikazani su primeri narodnih nošnji kroz crtež ili fotografiju. Time su urednice knjige na čelu sa Jelicom Belović-Bernadžikovski, htele da potvrde važnost i kreativnost ženskog rada i da naglase da je tada početkom 20. veka „ženska narodna rukotvorina“ (*Srпкиnja*, 1913: 28) bila najvredniji proizvod kojim su žene mogle da izađu na „javnu utakmicu“ (Ibid: 28). Knjiga sadrži preko šezdeset biografija žena koje su iskoračile u javnu sferu, a primeri tkanja i veza proizvoda domaće radinosti danas nam daju poruku da je u vreme stvaranja knjige kreativni rad žena na selu i obrazovanih žena bio podjednako cenjen.

Istoriografija koja se bavi istorijskim aspektima feminizma sve više uzima u obzir činjenicu da se žene pre svega kao žene udružuju zbog nekog poduhvata ili plana. Tome se sada prilazi sa mnogo više pažnje i u metodološkom smislu. Do sada se istoriografija bazirala na zvaničnim dokumentima da bi sada bila vrlo važna i lična prepiska fotografije... U ovom radu koristila sam zvanične dokumente u vidu izveštaja, knjiga, novinskih članaka ali i privatnu prepisku i zaostavštinu Savke Subotić koja se čuva u Rukopisnom odeljenju Matice srpske (ROMS).

OD NARODNE RADINOSTI I DOMAĆE INDUSTRIJE DO INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE

Narodna radinost (vez i tkanje) koja je negovana u multietničkoj Vojvodini je proizvod ženskih ruku i ženske imaginacije. Do sredine 19. veka ovo narodno blago služilo je samo za domaće potrebe. Evropska, pa i svetska javnost upoznala se sa narodnim ženskim rukotvorinama rađenim na tlu Vojvodine na svetskoj izložbi u Parizu 1867. i izložbi u Beču 1873. Prema svedočanstvu Savke Subotić³ deo zasluga ima i Feliks Laj

koji je kroz knjigu *Sudslavische Ornamente* predstavio evropskoj javnosti južnoslovenske narodne rukotvorine, neke eksponate odneo na izložbe u Parizu i Beču, a neke poklonio *Orijentalnom muzeju* u Beču.

Od tada počinje povećano interesovanje pa i potražnja za narodnim ženskim rukotvorinama nastalim na tlu Vojvodine. Kako Savka Subotić beleži⁴ sedamdesetih godina 19. veka po vojvođanskim selima su putovali rajzenderi-trgovački putnici, mahom iz Beča, koji su po seoskim plotovima ili na javnim dražbama viđali ćilime iste kao u bečkom *Orijentalnom muzeju*. Za lokalno stanovništvo platno i ćilimi nisu imali novčanu vrednost, jer je svaka žena koristila samo ono što je sama tkala i čime se ponosila (naročito kada su ćilimi u pitanju), tako da su putujući trgovci jeftino dolazili do ćilima koju su na severu skupo prodavali, često kao tursku ili čak kinesku.

Od osamedesetih godina 19. veka na prostoru Vojvodine može se pratiti organizovana delatnost na razvoju domaće radinosti koja je sada postala i državni projekat, jer se radilo o potencijalno unosnoj, novoj privrednoj delatnosti. U isto vreme srpska, rumunska, hrvatska, mađarska i druge zajednice u Vojvodini i čitavoj Ugarskoj, u kojoj se pokret širio, bile su zainteresovane da se kroz predstavljanje sopstvene narodne radinosti predstavi u najboljem svetlu. Bila je to prilika i za afirmaciju čitave nacije.

Na tom putu vrlo važne stanice bile su izložbe domaće radinosti na domaćem i evropskom planu. Izložbe održavane širom Ugarske, pa i u vojvođanskim središtima, bila su mesta gde su se prikupljali i birali eksponati za „zemaljske“ (državne) ili evropske smotre. To su bila i vrlo posećena mesta promocije domaće radinosti, kao nove privredne grane, u kojoj su vodeći proizvođači bile žene sa sela. Primer za to su izložbe u Velikom Bečkereku (1881) i Novom Sadu (1884). Prva izložba bila je priprema Torontalske županije⁵ za Zemaljsku izložbu ženske radinosti u Budimpešti 1881, a druga – smotra domaće radinosti srpske zajednice u Vojvodini u organizaciji „Dobrotvorne Zadruga Srpkinja Novosatkinja“. Obe su bile dobro organizovane, dobro posećene smotre a rezultat je bio i skretanje pažnje vlasti i građanstva kao i mogućih potrošača na sve potencijale nove privredne grane. Od predstavljenih proizvoda domaće radinosti naročitu prođu su imali tkana platna i tepisi rađeni u srpskoj zajednici, ali i tepisi drugih slovenskih naroda. Veliku pozornost i komercijalni uspeh proizvodi domaće radinosti imali su na milenijumskoj izložbi u Budimpešti (1896) i svetskoj izložbi u Parizu (1900).

Po prvi put su za ovu privrednu delatnost u organizacione odbore izložbi uključene žene, a neke od njih su imale i vodeću ulogu na tom planu. Tako na primer 1884. Savka Subotić je zbog svojih zasluga na planu „podizanja domaće radinosti“ bila pozvana u „Izložbeni odbor za područje Osiečke trgovačko-obrtničke komore za obćenitu zemaljsku god. 1885. u Budimpešti obdržavati se imajuću izložbu.”⁶ Među odabranima nalazimo i ime Šarolte Kovalski u Odboru za izložbu ženske radinosti Torontalske županije koji bi kao „operativni odbor“⁷ pripremio i osnivanje udruženja za domaću radinost Torontalske županije. Udruženje, sa sedištem u Velikom Bečkereku (danas Zrenjanin) je osnovano 1883. a u najviše upravljачko telo⁸ izabrana je Šarolta Kovalski.

Podaci o prodatim eksponatima izloženim na Zemaljskoj izložbi ženske radinosti u Budimpešti (1881) ispred Torontalske županije, govore da su srpski tepisi i platna imali veliku prođu. Tako Nemat Ferenc (Nemet, F. 1994: 23) navodi da je „od skoro trista šezdeset izloženih predmeta prodato dvesta pedeset (250)“. Da bi se potražnja za proizvodima domaće radinosti podmirila bilo je nužno pored udruženja za domaću radinost, koje će koordinirati aktivnostima, osnivati i zanatske, pre svega tkačke škole. Godine 1883⁹. u Velikoj Kikindi osnovana je tkačka škola uz organizacionu pomoć torontalskog Udruženja za domaću radinost i uz novčanu pomoć Torontalske županije, privredne komore Županije, velikokikindskih vlasti i nadležnog ministarstva. U školi se tkalo srpsko platno a kasnije i ćilimi. Polaznice su dobijale nadoknadu za svoj rad koji se obavljao na novim, modernijim razbojima. Kako piše Nemet Ferenc (Nemet, F. 1994: 28) mustre ćilimova podeljene su tkaljama u okolini da bi ih kopirale. Time je proces prilagođavanja domaće industrije potrebama tržišta, započet kod priprema izložbi, sada dobio širi, odlučujući i institucionalizovan oblik. Na osnovama narodnog umeća stvarala se nova umetnost i nova proizvodnja namenjene izvozu.

To je bio zadatak i druge tkačke škole osnovane po istom principu u Velikom Bečkereku 1884. Upotrebom širokih razboja, odabranih mustri i novih boja stvoren je „torontalski ćilim novijeg tipa.“¹⁰ Tkačke škole u Velikom Bečkereku i Velikoj Kikindi bile su rasadnici tkačkih radionica, manjih manufaktura od kojih su neke vodile žene. Vredno je spomenuti tkačku radionicu Šarolte Kovalski u Nemačkom Elemiru, preduzeća za domaću radinost Nine Lang u Srpskom Elemiru i preduzeća za domaću radinost Irene Jesenski u Velikoj Kikindi. Pored tkačkih škola postoji podatak da je u Vršcu bračni par

Jelisaveta i Milan-Petko Pavlović oko 1880. osnovao „crtičko-vezilački zavod“¹¹ koji je imao i radionicu.

Učenice privatne vezilačke škole Jelisavete i Milana-Petka Pavlovića u Vršcu.
Fotografija: ROMS LXXVII-8

Fabrika tepiha u Velikom Bečkereku počela je sa radom krajem 1894. zaokruživši proces stvaranja industrijske proizvodnje, započet podsticanjem narodne radinosti, otvaranjem tkačkih škola, manufaktura i radionica. U početku je u fabrici radilo oko „300 radnica“¹²... s tim što je posebna pažnja poklonjena „siromašnijim devojkama“¹³ kojima je obezbeđen internatski smeštaj. Fabrika je od tada sa većim i manjim uspehom radila do danas.

ŠAROLTA KOVALSKI / KOVALSZKY SAROLTA /

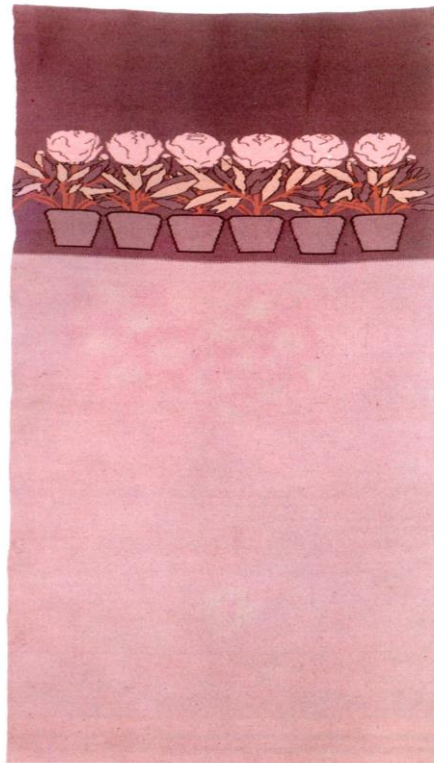
Životni put i kreativni angažman Šarolte Kovalski nisu sasvim istraženi i poznati. Ova činjenica uklapa se u obrazac koji postoji u našoj kulturnoj tradiciji a odnosi se na podatke vezane za kreativne ili aktivistički angažovane žene iz naše ne tako davne prošlosti. Istraživači/istraživačice susreću se sa činjenicom da podataka nema ili ih je vrlo teško rekonstruisati. Do sada najpotpunije podatke o Šarloti Kovalski dao je Ferenc Nemet u knjizi „Torontalski ćilim“ (Nemet, F. 1994). Tu nalazimo podatke da je rođena kao Šarolta Vitman oko 1850. u Bačkom Petrovcu. Prezime Kovalski je preuzela posle udaje za lekara Fenenca Kovalskog. Njoj je to bio drugi brak.

Poticala je iz vrlo ugledne porodice koja je bila u rođaćkim vezama sa vrlo uticajnim porodicama Kiš i Danijel¹⁴. To će biti važno za njen kreativni i radni angažman jer će podrška i pomoć koju je imala pozitivno uticala na domete i rezultat njenog rada.

Njen rad se može pratiti od 1881. Tada je živela u Elemiru u kome je domaća radinost već bila unosni posao za mnoge srpske, nemačke i mađarske porodice. Te godine je aktivno angažovana na pripremi izložbi ženske radinosti u Budimpešti, na kojoj je učestvovala sa „srpskim ćilimima i jastucima“¹⁵. Dve godine kasnije bila je izabrana u centralni odbor Udruženja za domaću radinost Torontalske županije.

Pored toga što je odlično vladala veštinama tkanja Šarolta Kovalski je u ime Udruženja bila zadužena da obilazi tkalje i bivše učenice tkačkih škola i da kontroliše njihov rad, podučava ih u novom načinu tkanja – torontalski ćilim. Godine 1887. u Elemiru je započela sa radom i istoimena tkačka škola pod rukovodstvom i o trošku Šarolte Kovalski. Verovatno je i ta situacija doprinela da se na talasu novih težnji za pronalaženje novih umetničkih rešenja u tkanju u duhu mađarske umetnosti, naročito u duhu secesije koja je tada bila preovlađujući stil, Šarolta Kovalski odluči za inovaciju – šerebečku tehniku tkanja. Ova skandinavski tehnika tapiserije sa dva lica (goblen) dobila je ime po mestu Šerebeku u kome je radila istoimena tkačka škola. Prva koja je u Ugarskoj savladala tu tehniku bila je Šarolta Kovalski i time iskoračila iz kruga domaće radinosti u sferu primenjene umetnosti.

Sledeći korak je bila saradnja sa slikarem Janošem Vasarijem koji je radio originalne predloške i kartone za tapiserije u šerebečkoj tehnici. Uslediće uspešna saradnja koja je rezultirala tapiserijama koje se danas čuvaju u Muzeju primenjene umetnosti u Budapešti i koji predstavljaju visoke domete mađarske secesije u tkanju. Radovi Šarolte Kovalski i radionice u Elemiru nastale na predloške mađarskih slikara nagrađivani su i na svetskim izložbama u Parizu (1900), Torinu (1902), a ona lično je za zasluge dobila i „državnu medalju za umetničko tkanje tepiha...za perfektnu izradu umetničkih mustri“¹⁶.

Detalj zavese koji je po nacrtu Janoša Vasarija uradila Šarolta Kovalski, 1898. To je prvi rad u stilu secesije u Vojvodini. Fotografija je dobijena ljubaznošću Ferenca Nemeta.

I pored priznanja i velikog umetničkog dometa predmeta iz radionice u Elemiru, Šarolta Kovalski je bila prisiljena da je proda. Razlog je bio nedostatak novca. Radionica je otkupljena i premeštena u Gedele 1904. godine gde je Šarolta Kovalski još kratko radila i gde je za dva rada nastala u Gedeleu dobila „zlatnu i srebrnu medalju“¹⁷ u Sent Luisu 1904. godine.

Iskustvo Šarolte Kovalski je danas vrlo važno jer se radilo o ženi koja je uspela da se sopstvenim radom nametne kao jedna od najznačajnijih figura pokreta za razvoj domaće radinosti. Iz rodne perspektive bilo bi vrlo dragoceno njeno iskustvo u radu sa ženama, da je takvo što postojalo i sačuvano. Ovako će njen angažman, do pronalaženja novih podataka, ostati značajan po umetničkim dometima ali i zbog aktivnog i neposrednog rada sa ženama na prenošenju novih tehnika tkanja. To znanje omogućavalo je tkaljama i veziljama siguran rad i novčanu dobit.

SAVKA SUBOTIĆ

Zaostavština Savke Subotić nalazi se u vidu sećanja i prepiske u Rukopisnom odeljenju Matice srpske, zapisnicima ženskih organizacija ili rasuta po domaćoj i inostranoj štampi: *Le Temps*, *La Revue Slave*, *L'Entete* (1906), *Das Wiesen für Alle* – gde je proglašena za „Eine Mutter ihres Volkes“ (1905), *Jus suffragii* (1908), *Дамскиѣ мурѣ*(1911), *Neue Pester Journal* (1911), u mnogim bečkim i peštanskim listovima i u posebnim izdanjima povodom konferencija (Crvenog krsta u Londonu, Kongresa žena u Rimu...). Štampana su joj i neka predavanja od kojih je najznačajnije „Žena na istoku i zapadu“ održano u bečkom Naučnom klubu 1910.

Savka Subotić je bila počasna članica: „Kongresa za žensko pravo glasa“ u Štokholmu (Ženski svet 1911, str. 160), „Ženskog društva iz Amsterdama" (Ženaki svet, 1909, str. 18)... Srpskog narodnog ženskog saveza, Kola srpskih sestara i svih dobrotvornih zadruga Srпкиnja¹⁸ toga doba. Njen uticaj je bio toliki da se Lav Tolstoj preko Savke Subotić „zahvalio srpskom narodnom ženskom savezu na čestitkama za 80. rođendan“ (Ženski svet, 1909. str 18).

Ipak, izostalo je sveobuhvatnije tumačenje o aktivističkim, kreativnim pa i intimnim izborima koja je ova, sasvim izvesno, izuzetna žena učinila. Savka Subotić je bila pre svega žena od dela a ne od pera, ali rukopise, članke, prepisku koju je ostavila svrstavaju je u značajne osobe naše kulturne i feminističke istorije.

Porodica, Polit u kojoj je rođena Savka Subotić bila je početkom 19. veka vrlo ugledna u Novom Sadu, ali je posle Bune osiromašila. Imanje je propalo i poharano, a posle izbeglištva u Zemunu porodica se jedno vreme nastanila u Beču. Tu se 1851. Savka kao

17-ogodišnjakinja udala za Jovana Subotića uglednog doktora prava, kasnije poznatog srpskog političara, pisca, predsednika Matice srpske i jednog od prvaka srpske političke i kulturne scene severno od Save i Dunava 19. veka. Njemu je to bio drugi brak a bilo mu je 34 godine. Savka je pratila supruga ali ne samo u granicama predviđenih društvenom etikecijom, već je napravila mnogo važnije i značajnije korake kritički posmatrajući inteligenciju, seljaštvo i nadasve delajući neočekivano sveže i originalno. Taj njen napor nije poremetio i uzbudljiv ritam selidbi često izazvan političkim angažovanjem Jovana Subotića.

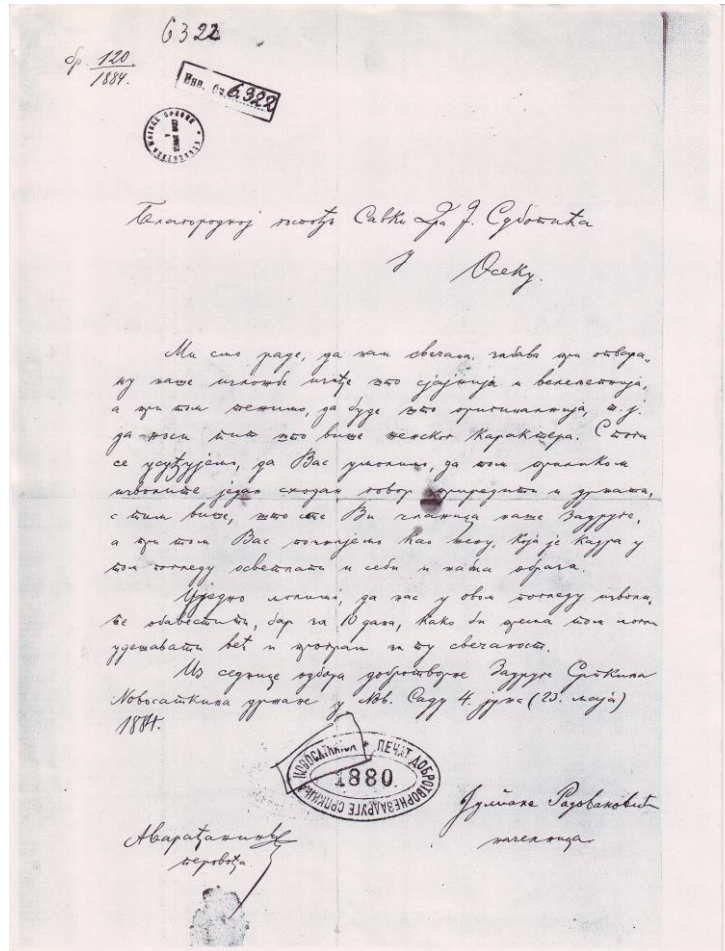
Za feministički pokret njeno delo ima izuzetan značaj. Ona je prva osmislila i efektno sprovela u delo plan ekonomskog osnaživanja srpskih žena na selu na tlu Ugarske. Koristeći njihovo znanje i veštinu u izradi, platna, ćilima, odeće i drugih predmeta, ona ih je prilagodila evropskim standardima, što je omogućilo njihovu široku prodaju.

Još je 1854. Savka Subotić jednu sobu svoje kuće u Novom Sadu ukasila garniturom ćilima. Ova novina nije naišla na odobravanje domaće inteligencije.

„Srpska inteligencija držala je da su to (narodne rukotvorine) – prostačke (stvari) i prema tome za seljačku upotrebu. Prirodno je da sam onda i ja tako mislila. Teško se emancipovati od društvenih predrasuda; naročito kad to izgleda kao neko poniženje... U ono vreme su žene iz naroda smatrale da je sramota da svoje rukotvorine prodaju, a inteligencija ih nije tražila. Čovek je mogao doći do tih rukotvorina samo na taj način ako ih je dobio na dar...“¹⁹

U isto vreme takav enterijer je postao popularan kod plemićkih i trgovačkih porodica u Aleksandriji, Trstu, Odesi, Tiflisu, Parizu, Petrogradu, Vladivostoku, Port-Arturu... gde su se mogli videti „srpske salone“ koje je dizajnirala Savka Subotić. Prve rukotvorine kupuju i opremaju srpske salone uz pomoć Savke Subotić grof Elc i njegova žena, grof Adolf Pejačević kao i porodice barona Prandaua, grofa Normana, grofa Hedervarija, grofa Altana.

Savka Subotić je imala velike zasluge²⁰ za uspeh izložbe ženskih rukotvorina koju je 1884. organizovala Dobrotvorna Zadruga Srpkinja Novosatkinja i na osnovu toga je pozvana da bude u odboru za „hrvatsko-slavonsko odeljenje“ izložbe u Pešti 1886. Za te potrebe lično je angažovao Khuen Hedervary.

Pismo Dobrotvorne Zadruge Srpkinja Novosatkinja Savki Subotić kojim je pozivaju da govori na izložbi ženskih ručnih radova u Novom Sadu 1884.
ROMS 6322.

Gotovo dve godine je živela u selima oko Vukovara i Osjeka radeći sa ženama sa sela pripremajući preko 240 komada tkanina, ćilima, kompletnih odela koji su urađeni na tradicionalan način, ali je deo odevnih predmeta sašiven po tadašnjoj modi. Okupila je preko 80 žena koje su radile po njenim uputstvima. Na nesreću u toku rada saopšteno joj je da su joj obećana sredstva uskraćena tako da je morala da proda briljantski nakit koji je kao nevesta nasledila.

Iz tog iskustva života i rada na selu u seoskim kućama ostavila je svedočanstvo o srpskoj seljanki za koju je rekla da nije samo „ekonom“, nego i „industrijalac“. Savka Subotić je smatrala da u „srpskom narodu od žena zarađuju samo seljanke. One osim porodičnih i domaćih dužnosti obavljaju i poljske radove zajedno s muškima. Srpska seljanka više

doprinosi izdržavanju porodice od svog muža. Ona nije samo ekonom nego i industrijalac. Kudelju i lan što je leti sejala i ovčiju vunu što je grebala i bojadisala – izrađuje ona zimi...“²¹ (Subotić, S. 1904: 94)

Izložba u Pešti je bila veliki uspeh. Ženska odeća urađena od srpskog platna zainteresovala je i članove carske porodice. Na Pariskoj izložbi Savka Subotić je takođe dobila visoko priznanje za uspešan spoj tradicionalnog i modernog.

Potpuno samostalno bez mentorstva kreirala je sopstveni stav o važnim pitanjima kao što su pedagogija, obrazovanje dece, omladine, žena ali i ekonomija, politika, feminizam.

Bila je velika protivnica luksuza – „Ko ima pravo na luksuz? Samo producent i veliki kapital, jer tu postoji uzajamnost koja drži ravnotežu. A šta smo mi? Jesmo li producenti luksuza? – Nismo. Jesmo li velike kapitaliste? Nismo. Da, šta smo? Samo potrošači. A kud to vodi ne treba pogađati...“²²

Feminizam nije bio samo tema njenih predavanja već i način života. Zna se da je stajala iza mnogih akcija koje su imale za cilj borbu za prava žena, između ostalog otvaranje viših devojačkih škola u Novom Sadu, Pančevu, organizovanje mnogih ženskih udruženja, (čija je počasna članica bila). U Evropskim okvirima je bila poznata kao borkinja za ženska prava. Danas znamo da je saradivala (ili je poznavala) vodeće svetske i evropske feministkinje: Carie Capman Catt²³, Rozu Švimer²⁴, Käte Schrimaher²⁵ Ruskinju Gubarevič, a dok je Savka bila vodeća ličnost Srpskog narodnog ženskog saveza u posetu dolazi i Berta Papenhajm²⁶. Godine 1911. na poziv ugarskih feministkinja održala je predavanje o položaju žene u Srbiji a govorila je i na VII Kongresu Međunarodnog saveza za žensko pravo glasa u Budimpešti, 1913.

Veliko poštovanje Savka Subotić je imala za ženu sa sela dok je za žene iz „inteligencije“ smatrala da tek u poslednje vreme zarađuju, a da će to morati da čine sve više jer „život postaje teži“. To se naročito odnosi na žene koje mogu postati udovice. Savka Subotić je smatrala da je ženin miraz njena sposobnost da radi i zaradi.

Ив. бр. 5359

Госпођи Савци + дца Јов. Суботића
у Земуњу.

Њенски неуредни труд, који сте кроз дуго
низ година словом и делом око образовања на-
шега женскога чластва, и ублажавајући земље,
које сте заузималим својим око развојка и уна-
пређења домаће радности у нашим Српкиња
ствекли, Задруга ова, у прилици тога, изабра-
ла Вас је у својој првој редовној главномјесич-
ној скупштини од 5. фебруара т. г. за своју почас-
ну чланицу, о чему Вас овим напуштамби-
је извештавамо.

У седнице I. редовне главне скупштине
Добротворне Задруге Српкиња Пан-
чевачких, држане у Панчеву 5. фебру-
ара 1895. год.

Јов. Суботић,
председница.

Ана или Госпођи,
председница.

Pismo Dobrotvorne Zadruge Srpkinja Pančevačkih Savki Subotić kojim je obavještavaju o počasnom članstvu zbog „razvitka i unapređenja domaće radnosti“.

ROMS 5359.

I pored toga što je bila počasna članica gotovo svih ženskih udruženja bila je u isto vreme često velika kritičarka²⁷ izveštačenosti, preterivanja, sklonosti ka trošenju i drugim propustima koji su bili česti kod većine žena građanskog sloja u to doba. U knjizi „O našim narodnim tkaninama i rukotvorinama“ (1904), koju je napisala po sećanju, Savka Subotić je ostavila dragocena svedočanstva o radu sa ženama na selu. Pored domaće radnosti učila ih je pravilnoj higijeni, prevenciji bolesti, blagotvornom dejstvu sunca, čistog vazduha, pravilnom negovanju bolesnika, potrebi nošenja odeće od prirodnih materijala, pravilnom spremanju i čuvanju hrane, negovanju dece... Ostavila je podatke o znanju, veštinama, ponosu i kreativnosti seoskih žena. One su shvativši potrebe vremena u kome su živele i zakone ponude i tražnje a na osnovu znanja, veština i kreativnosti u

izradi ćilima, platna samostalno „osvojile“ svetsku pijacu. Savka Subotić je zapisala podatak o Peli iz Stapara²⁸ (Subotić, S. 1904: 13) koja je bila jedna od prvih žena trgovkinja u Vojvodini koja je lično raznosila robu i do Italije.

Još u toku svog radnog angažovanja Savka Subotić je primetila da se način izrade, dizajn, pa i materijali menjaju i da se napušta narodna ornamentika i narodno nasleđe u najširem smislu. Njen sud je bio da se zahtev tržišta obrušio na vrednosti koje su proizvod narodnog genija i da se nova moda prilagodila novim ukusima i „dobila veštački oblik“ (Subotić, S. 1904: 41). Za Savku Subotić iskustvo žena koje rade i zarađuju ostaje kao najvredniji proizvod pokreta za razvoj domaće industrije.

Nasleđe koje je ostavila potomstvu nije uvek nailazilo na odobravanje, delom zbog njenog neslaganja sa akcijama ženskih organizacija i njihovih liderki koje su bile okrenute formi a ne istinskom rešavanju problema, a delom zbog presije patrijarhalnog društva koje je snažno nametalo poželjno ponašanje ženama u javnoj sferi. Za oba pomenuta plana Savka Subotić je imala osoben pristup, koji već sada, prema onome što je poznato, predstavlja doprinos istoriji borbe za prava žena kod nas.

IZNOVA, IZNOVA, IZ POČETKA

Razvoj domaće industrije u Vojvodini krajem 19. veka bio je široko prihvaćen proces podržavan i od strane vlasti. To nije bio samo iskorak ka novoj privrednoj grani motivisan ekonomskim rezultatima, već i društveni proces koji je ostavio dubokog traga u svim zajednicama multietničke Vojvodine. Do sredine 19. veka žene na selu su tkale za potrebe sopstvenog domaćinstva. Pri tom su se mogle videti razlike u bojama, motivima, načinu tkanja ćilima kod Rumuna, Srba i drugih naroda. Povećana tražnja za proizvodima domaće radinosti dovela je do pojave profesionalnih tkalja i čitavih sela u kojima je glavna delatnost bila ćilimarstvo i tkanje, uglavnom po porudžbini. Rezultat ovog procesa je bio opadanje domaće radinosti i pojava manufaktura i fabrika, a zatim i unificiranje proizvoda.

U toku čitavog procesa jedna od konstanti je bila i pojava masovnog radnog angažovanja žena sa sela, koja je po prvi put mogla direktno da unovči svoje znanje i veštinu tkanja. Masovnost i efekti profesionalnog rada ne bi mogli da dostignu takav obim i nivo da nije

bilo aktivističkog delovanja samih žena. Primeri Šarolte Kovalski i Savke Subotić to potvrđuju. Objašnjenje za to je dala Savka Subotić (Subotić, S. 1903:17): „Pođite drage gospođe i kćeri u narod, i poučite svoje sestre, srpske seljanke, svemu onome što će im služiti za zdravstvenu, moralnu i materijalnu korist...ali ne idite sa knjigom i perom u ruci, nego sa živom rečju i primerima.“

Obe žene su išle direktno u kuće tkalja i seljanki gde bi ostajale izvesno vreme. Primer Savke Subotić svedoči o mnogostrukom uticaju koji je ta radna poseta imala. Sa velikom izvesnošću se može pretpostaviti da je slično bilo i iskustvo Šarolte Kovalski. Direktni kontakti u seoskim domaćinstvima bili su rasadnici novih znanja i ideja koje nisu samo bile vezane za poslove tkanja.

Obe žene su imale jasnu viziju da lepota narodnog znanja mora da se prilagodi duhu novog vremena. Iskustva Savke Subotić i Šarolte Kovalski se razlikuju. Dok je prva žalila za nestajanjem narodnih motiva i tehnika tkanja dotle je druga stvarala nove, umetničke izraze koji su obeležili vreme koje dolazi. Ali i jedna i druga su zaboravljene.

Pokret za razvoj domaće industrije u Vojvodini u drugoj polovini 19. veka je gotovo sasvim nepoznat. Danas se jedino sećamo privrednog čuda poznatog kao „Sirogojno“ gde se na istom principu desio još jedan proces uspešnog zapošljavanja seoskih žena, ali u mnogo manjem obimu.

Iznova, iznova i opet iz početka postaje jasno da se vrednosti i veštine koje poseduju žene iz seoskih sredina mogu valorizovati tako što će se na osnovu potreba savremenih tržišta „stari“ proizvodi prilagoditi novim zahtevima.

Zahvaljujem Mariji Banskoj na nesebičnoj podršci tokom pisanja ovog rada.

---

¹ Bratislava Idvorean Stefanović u katalogu za izložbu „Ćilim Srba u Vojvodini“ Muzej Vojvodine, Novi Sad 2003. str 5. kaže da se za razliku od platna „ćilimi nisu tkani u svakoj kući“.

² Bernadžikovska-Belović, J. (ured), Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas, Pijuković i drug, Sarajevo, 1913.

³ Subotić, S, O našim narodnim tkaninama i rukotvorinama, Novi Sad, str 12.

⁴ Isto, str. 12, 1904.

⁵ Torontalska županija je bila administrativna jedinica Ugarske (u sastavu Austrogarske monarhije) koja je obuhvatala današnji Banat.

⁶ Subotić, S. O našim narodnim tkaninama i rukotvorinama, 1904, str. 16. Izložba je održana 1886.

⁷ Nemet, F. Torontalski ćilim, Forum Novi Sad, Muzej Vojvodine Novi Sad, IT Proleter Zrenjanin, 1994, str. 23.

---

⁸ Isto, str. 24.

⁹ Isto, str. 28.

¹⁰ Isto, str. 32. Za stvaranje novog proizvoda, kao i za uspehe tkačke škole u Velikom Bečkereku na izložbama u: Novom Sadu (1884), u Budimpešti (1885), u Beču (1886) u Belgiji... zasluge je imao Antal Štrajtmán. On je uveo i izradu smirna i čvoranog tepiha i time i novim proizvodima otvorio novo tržište.

¹¹ Bernadžikovska–Belović, J. (ured), Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas, Sarajevo, Pijuković i drug, str. 74, 1913.

¹² Nemet, F. Torontalski ćilim, Forum Novi Sad, Muzej Vojvodine Novi Sad, IT Proleter Zrenjanin, 1994, str. 46.

¹³ Isto, str. 46

¹⁴ Janoš Danijel je (u doba kada je Šarolta Kovalski započinjala svoj rad) bio podžupan Torontalske županije.

¹⁵ Isto, str. 82

¹⁶ Isto, str. 89.

¹⁷ Isto, str. 90.

¹⁸ U periodu 5.02. 1995 -28.04.1912 Savka Subotić je dobila pisma u kojima je obavještena o počasnom članstvu Dobrotvornih Zadruga Srpkinja u: Pančevu, Zemunu, Sentomašu, Novom Sadu, Turskom Bečeju, Zagrebu, Beču, Starom Bečeju, Mitrovici, Oseku, Subotici, Dubrovniku, Budimpešti, Beloj Crkvi, San Francisku, Irigu, Sarajevu, Nišu, Dubrovniku, Rumi, Somboru, Požarevcu, Kninu . Pogledati arhivu ROMS - pisma upućena Savki Subotić: 5359, 6353, 5255, 5563, 4846, 5185, 6003, 12693, 5254, 6566, 12667, 12688, 12690, 6319, 5476, 4900, 6101, 12665, 12573, 4699, 6166, 5831, 4425, 4694, 6032, 4455, 5831.

¹⁹ Subotić, S. O našim narodnim tkaninama i rukotvorinama, Novi Sad, 1904, str 4 i 5.

²⁰ Pogledati u Dodatku pismo-poziv (ROMS 6322) Dobrotvorne Zadruga Srpkinja Novosatkinja Savki Subotić od 4. juna (23.maja) 1884. kojom je pozivaju da na otvaranju izložbe ženskih rukotvorina održi govor kako bi izložba bila „što originalnija. tj. da nosi što više ženskog karaktera.“

²¹ „U srpskom narodu od ženskih samo seljanke zarađuju za izdržavanje porodice. Izuzeci su nepoznati.

One, osim porodičnih i domaćih dužnosti, vrše i poljske radove zajednički sa muškima. Evo vam emancipacije!....Srpska seljanka više prinosi izdržavanju porodice nego njen muž. Ona nije samo ekonom, nego i industrijalac. Kudelju i lan, što je leti sejala, i ovčiju vunu, koju je grebenala i bojadisala, sav taj materijal izrađuje ona zimi. Prede, tka, šije sve, što treba porodici i za kuću. A gde su one divne tkanine, pa ona bogata ornamentika, koju je njena mašta stvorila i iz koje se živa škola razvila!....Srpske su seljanke srpskom narodu i na svetskim izložbama osvetlale obraz svojim rukotvorinama, koje su izazvale opšte divljenje. Te rukotvorine vidljivi su dokazi njihove inteligencije. A čime se mi, srpske gospođe, možemo pohvaliti?! Ničim, što bi odgovaralo impulzivnoj snazi srpske žene iz naroda na polju domaće industrije i njene veštačke izrade. Srpska je seljanka dakle i - umetnica! Ta se umetnost, nažalost, naglo gubi usled velike konkurencije fabričke i usled nepovoljnih ekonomskih i materijalnih prilika. A osim toga se moda širi na sve strane kao epidemija, pa je zahvatila srpsku inteligenciju, te i srpsku seljanku, jer kud nagne inteligencija – tamo će i narod“.

²² ROMS M5567 O LUKSUZU /Iz govora na Malu Gospojinu u Zemunu 1903/

„Lukusz je kod „naprednih“ naroda posrednik kulture i industrije kojim se služe samo „producenti i velike kapitaliste“. A šta smo mi, jesmo li producenti luksuza ? – Nismo. Jesmo li velike kapitaliste ? Nismo. Da šta smo? Samo potrošači. – A kuda ovo vodi – ne treba pogađati. Francuzi su iz luksuza stvorili industriju i to takvu da im nijedan svetski narod ne može konkurisati na tom polju. Novac koji Francuzi troše na lukusz ne ide iz njihovog džepa nego takoreći iz džepa celog sveta, jer je ceo svet njihova mušterija. A gde su tolike mušterije mora se raditi dan i noć i muško i žensko. Francuzi su uvek spolja primali, ali su to svojim duhom preradili i na tom stvarali nove originale na umnom i materijalnom polju.

Iz bogate riznice naše domaće industrije odneti su svi klasični tipovi, da služe fabrikama kao uzorci: a mi otuda nemamo ni moralne a kamoli materijalne koristi jer ti uzorci ne idu po svetu pod srpskim imenom, nego pod „orjentaliskim“. Francuski izaslanik na peštanskoj izložbi (Ševalije Kiende) rekao je za našu domaću industriju:„Kad bi francuski narod imao sposobnosti stvarati takvo što mi bi zarađivali milione, a kod vas je to – mrtav kapital.“

²³ Osnivačica i predsednica Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa (International Woman Suffrage Alliance) Keri Čepmen Ket je na čelu organizacije od osnivanja do 1923. a od te godine do kraja rada organizacije bila je na mestu počasne predsednice.

---

²⁴ Veoma rano se uključila u rad Nacionalnog udruženje činovnica-Nötisztviselő Országos Egyesülete (osn. 1897) na čije čelo ubrzo dolazi. Godine 1903. osnovala je Ugarsko udruženje zaposlenih žena - Munkásnő Egyesülete a 1904. Savet žena - Nőegyesületek Szövetsége u Ugarskoj, 1904. Feminističko udruženje Ugarske -Feministák Egyesülete. Osnovala je i uređivala časopis *Žena i društvo- A Nő és a Társadalom* koji se od 1914. zvao *Žena- A Nő*. Na internacionalnom planu borbe žena za pravo glasa njen doprinos je ogroman. Internacionalna alijansa za žensko pravo glasa – International Woman Suffrage Alliance (IWSA) osnovana je u Berlinu 1904. Na čelu organizacije se nalazila Carrie Chapman Catt*, na čiji poticaj je Roza (Rozika) osnovala nacionalno feminističko udruženje, kako je već navedeno. Rozika Švimer je u IWSA jedno vreme bila International Press Secretary što znači da je bila odgovorna za odnose sa javnošću organizacije. Godine 1913. Roza je sa članicama Feminističkog udruženja Ugarske u Budimpešti od 15-20.07.1913. organizovala VII kongres Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa (IWSA). Bila je prva žena koja je pozvana da govori u Komitetu za spoljne poslove Donjeg doma britanskog parlamenta (British House of Commons Foreign Affairs Committee) 1909. Godine 1915. na inicijativu vodećih evropskih feministkinja, među kojima je bila i Švimer, stvoren je Internacionalni ženski komitet za permanentni mir – International Committee of Women for Permanent Peace, posle Internacionalnog kongresa žena – International Women's Congress u Hagu. Rozika Švimer je, u nameri da ciljeve mirovnih aktivnosti žena učini što vidljivijim, ubedila Henrija Forda da finansira »brod mira« kojim bi američki pacifisti došli u Stokholm. Novac nikad nije stigao a Fordov brod mira, koji je stigao u Holandiju u februaru 1916, bio je pravi fijasko. Mnoge članice mirovnog pokreta su se distancirale od Roze. Godine 1920. Roza se sa sestrom preselila u SAD. U Americi je pokušala (pre Roze Manus u Holandiji) da organizuje Svetski centar za žensku arhivu. Bila je razočarana odsustvom podrške vodećih feministkinja bar u Americi. Umrla je u Njujorku.

²⁵ Nemačka feministkinja koja je bila članica Upravnog odbora IWSA od 1904-1909. Njen aktivistički rad izuzetno je značajan za razvoj srpskog sifražetskog pokreta i njegovo uključivanje u Internacionalnu alijansu za žensko pravo glasa. Posetila je Beograd i Novi Sad sa ciljem pridobijanja članstva ženskih organizacija u tim gradovima za ciljeve Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa. Po osnivanju Srpskog narodnog ženskog saveza 1906. pisala je u mnogim ženski listovima »da su Srпкиnje osnovale Narodni ženski savez i prišle međunarodnoj kooperaciji po svim pitanjima koji su u saveznom programu«. Prema svedočenju Savke Subotić u Visbadenu je »držala (afirmativna) javna predavanja o Srпкиnjama«. Izbore koje je načinila u privatnom životu kao i njen bliski odnos sa engleskim militantnim sifražetkinjama učinili su da je morala da napusti Upravni odbor Alijanse. Napisala je *Die Frauenbewegung (1905)*, *Däs Rätsel Weib (1911)*, *Die Suffragettes (1913)*. Mnoge teoretičarke feminizma smatraju Käthe Schirmacher i njenu prijateljicu Klaru Šlekel (Klara Schlekel) za prvi (manje ili više) otvoreni lezbejski par.

²⁶ Feministkinja, borkinja za dekriminalizaciju prostitucije i članica organizacije koja se borila protiv trgovine ženama. U Beogradu je bila 1911. u nameri da senzibilizira srpske ženske organizacije za probleme u vezi sa prostitucijom i trgovinom "belim robljem" kako se tada zvala ilegalna trgovina ženama.

²⁷ Savka Subotić, Sećanja, aforizmi, ROMS (Rukopisno odeljenje Matice srpske) M. 5.577: - Pionirke ženskog pitanja treba najpre da vaspitaju žensku omladinu za rad na javnom polju te tako konkretnim primerima muškima dokažu da imaju spremne za taj poziv. Ne može se drugi korak pre prvog učiniti, niti šut sa rogam boriti;

- Emancipacija ženskinja mora prethoditi individualna emancipacija njihovog rada a ne plagijatorstvo. Progres naroda i čovečanstva, to je suma individualnog napretka;

- Priređivati zabave u korist bednih i nevoljnih, to je potencija cinizma pod obrazinom milosrđa."

²⁸ „Koliko je meni poznato, prva seljanka, koje je počela rasturati srpske ćilimove i tkanine po Bačkoj i Slavoniji bila je Pela Ivkova iz Starog Stapara, u Bačkoj. To je bilo otprilike 1875. godine. I sad dve Staparinkje raznose srpske tkanine, ne samo po celoj Dalmaciji, nego prelaze i u Italiju. 1892. godine našla sam se s njima u Dubrovniku. Rečena Pela bila je izvanredno bistra žena, pravi filozof. Ona je u svojoj mladosti izmišljala mustre i razne načine tkanja. Mnogo sam davala da se radi u Staparu. Sve su te narudžbe išle preko Pele. Ona je poučavala, upućivala...“

Literatura

- Bernadžikovska-Belović, J. (ured.), **Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina umetnost do danas**, Sarajevo, 1913.
- Filipović, M. **Beleške o ćilimarstvu u Vojvodini**, Matica srpska, Novi Sad, 1953.
- Nemet, F. **Torontalski ćilim**, Muzej Vojvodine Novi Sad, Forum Novi Sad, IT Proleter Zrenjanin, 1994.
- Savić-Rebac, A. **Savka Subotić**, u: Studije i ogledi *I-II*, KZNS, 1988, str.407-410.
- Stolić Ana (ured.) **Savka Subotić - Uspomene**, SKZ, Beograd, 2001.
- Stojaković, G. (ured.) **Znamenite žene Novog Sada I**, Novi Sad, 2001.
- Stojaković, G. **Prilog za istoriju ženskog pokreta u Novom Sadu u: Bilten** Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica, br. 7, Beograd, 2002, str. 27-28.
- Stojaković, G. **Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi Srpkinja njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas (1909-1924)**, specijalistički rad, Univerzitet u Novom Sadu, ACIMSI: Centar za rodne studije, 2005. www.ns.ac.yu/stara/centri/rodneStudije
- Subotić, D. **Savka Subotić** - Govor na svečanoj sednici Matice naprednih žena 25.11.1924, Novi Sad,1925.
- Subotić, S. **Žena na istoku i zapadu**, Novi Sad, 1911.
- Subotić, S. **O našim narodnim tkaninama i rukotvorinama**, Novi Sad, 1904.
- Govor gospođe Savke D-r. J. Subotića održan u sali Velike Škole 5. oktobra 1903. godine, Beograd, 1903. Prvo izdanje Kola srpskih sestara.

ROMS

- M. 5.577 Savka Subotić, Sećanja, aforizmi.
- M. 5567 Savka Subotić - O luksuzu.
- M. 5563 Vortrag der Frau Savka Subotić gehalten am VII Congresse des Weltbundes für Frauenstimmrecht in Budapest

Časopisi, kalendari, katalozi

- Časopis *Ženski svet*, Novi Sad /1907-1912/.
- Ženski svet, Kalendar za 1910, Zemun (deo Znamenite i zaslužne žene - Savka Subotić 70-71).
- Idvorean Stefanović, B, **Ćilim Srba u Vojvodini** (katalog za izložbu), Muzej Vojvodine, Novi Sad, 2003.